

Nerijus Šepetys

HOLOKAUSTO POSTSEKULIARUMAS

/ tarp kritikos ir supratimo /

Nerijus Šepetys

HOLOKAUSTO POSTSEKULIARUMAS

/ tarp kritikos ir supratimo /

VILNIAUS
UNIVERSITETO
LEIDYKLA

2022

Knyga parengta įgyvendinant Vilniaus universiteto projektą „Postsekuliarus būvis“. Projektas bendrai finansuotas iš Europos socialinio fondo lėšų (projektas „Postsekuliarus būvis“, Nr. 09.3.3-LMT-K-712-01-0085) pagal dotacijos sutartį su Lietuvos mokslo taryba (LMTLT).

Recenzavo:

Prof. dr. Giedrė Jankevičiūtė (Vilniaus dailės akademija)

Prof. dr. Gintautas Mažeikis (Vytauto Didžiojo universitetas)

Dr. Nerija Putinaitė (Vilniaus universitetas)

Apsvarstė ir rekomendavo išleisti Vilniaus universiteto Filosofijos fakulteto taryba (2022 m. rugsėjo 29 d., protokolo Nr. 10)

Bibliografinė informacija pateikiama Lietuvos integralios bibliotekų informacinės sistemos (LIBIS) portale *ibiblioteka.lt*

ISBN 978-609-07-0779-1 (spausdinta knyga)

ISBN 978-609-07-0780-7 (skaitmeninis PDF)

© Nerijus Šepetyš, 2022

© Tomas Sodeika (pratarmė), 2022

© Vilniaus universitetas, 2022

T U R I N Y S

PRATARMĖ (Tomas Sodeika) | 7

PADĖKOS | 10

ĮŽANGA | 13

1. SCHEMA: NACIONALSOCIALIZMAS KAIP POLITINĖ RELIGIJA,
ARBA KAIP SUPRASTI ERICĄ VOEGELINĄ? | 33

- 1. A. Holokaustas: Digresija apie pamatinę sąvoką ir jos veriamą prarają | 35
- 1. B. Sunaikinimas kaip paaukojimas: Religijos politologijos iškaba | 40
- 1. C. Truputis ištakų: Sąvokos striginėjimai ties
ideologinės kovos slenksčiais | 45
- 1. D. Ką sako ir pasako Voogelinas veikalo *Politische
Religionen* pratarmėje? | 49
- 1. E. Receptijos paradoksai, Voogelino nesu(si)pratimai
ir Arendt kritika | 56

2. VISIO: HITLERIO TIKĖJIMAS, MITAS, KULTAS –
(NE)SUPRANTAMA ANTI-RELIGIJA? | 65

- 2. A. Metodologinis ekskursas: Krokodilizacija ir
susikalbėjimo galimybės sąlygos | 67
- 2. B. Adolfo Hitlerio tikėjimas ir savimonė: Atsargiai,
pavojingai cituojama *Mein Kampf!* | 72
- 2. C. Tikėjimas (į) Hitlerį: Mieli Vokietijos žmonės,
jų sapnai ir šventybės (at)pažinimas | 79
- 2. D. „Žydu klausimo“ religiškumas: Vaizdiniai, implikacijos, sugestijos | 92
- 2. E. Interpretacijų konfliktas: Nacionalsocializmo anti-religiškumas | 97

3. ACTIO: NACIONALSOCIALISTINIO NAIKINIMO PAGRINDAI,
SPRENDĖJAI, VYKDYTOJAI | 115

- 3. A. Naikinamoji ideologija kaip supratimo kliuvinys | 117
- 3. B. Sumanytojai ir sprendėjai, arba Ar naikinamasis blogis turėjo šaknį? | 126
- 3. C. Iešmininkai ir sraigteliai, arba Ar banalybė visada plokščia? | 144
- 3. D. Žmonių naikintojai, jų liudijimai ir Garažo žudiko
atvaizdas kaip supratimo riba | 161
- 3. E. (Ne)supratimas paskui Arendt: Ekstremalus ar absoliutus blogis? | 190

- 4 . PASSIO: VILNIAUS ŽYDŲ NAIKINIMO (NE)PATYRIMAS IR (AUTO)REFLEKSIJA | 199
4. A. Apie patyrimo pagrindą: Aukos, išgyvenusieji, įgalinimai | 201
4. B. Sunaikintųjų egodokumentai: Chapunai, budeliai, avys, viltys | 207
4. C. Išgyvenusiujų žydų pasakojimai: Austrų poetas, lenkų plėšikas, pašantis berniukas | 224
4. D. Vietos liudytojai: Panerių kronika ir tragedija, Lukiškių kasdienybė ir Putino tylą | 253
4. E. Trumpas baigiamasis nemokslinis priedas apie negalimybes po Aušvico | 269
5. IUDICUM: HOLOKAUSTO KAIP PILIETINĖS RELIGIJOS MODELIO KONTŪRAI | 277
5. A. Įstatymo galia: Nuo Niurnbergo eufemizmo iki draudimo neigti | 279
5. B. Kaltinimas nuo „užsakymo“ iki „patvirtinimo“: Jeruzalės bylos istorija | 288
5. C. Kaltinamieji – (buvę?) naikintojai: Savimonė, (ne)sąžinė, (ne)moralumas | 299
5. D. Liudytojai: Sulaikytas kerštas, mistifikuota reprezentacija, (be)galinis teisingumas | 320
5. E. Vietoj nuosprendžio: Holokausto atminimo kultūros sakralizacija. Pabaiga | 335
- BIBLIOGRAFIJA | 347
- SUMMARY | 373
- ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ | 379

Pratarmė

Savo kalboje, pasakytoje 2001 m. spalio 14 dieną Šv. Pauliaus bažnyčioje Frankfurte prie Maino jam atsiimant Vokiečių leidėjų ir knygų prekybos asociacijos paskirtą Taikos premiją, Jürgenas Habermasas greta kitko paleido į pasaulį „post-sekuliarios visuomenės“ („kuriai svarbu, kad religinės bendruomenės vis dėlto egzistuotų be atvangos sekuliarėjančioje aplinkoje“) sąvoką. Prieš penketą metų pradėjus galvoti apie naują „tyrimų projektą“, šis Habermaso paduotas servas pasirodė visai verta dėmesio provokacija, nors ir iš pradžių buvo akivaizdu, kad vertesnis apmąstymo čia yra ne sociologinis, o ontologinis aspektas, – taip projektas galiausiai ir pavadintas: „Postsekuliarus būvis“.

Tąsyk minėtoje kalboje Habermasas atliko ir kitokių triukų nei paserv(ir)uoti naują sąvoką, antai aprašė būdą, kaip abipusiškai išsigelbėti (atgyvenusiai) religinei kalbai ir (vis dėlto) prasmės pagrindo stokojančiai sekuliariai etikai, kuri nespėja susitvarkyti su nepaliamajamu (šiuo atveju genų) inžinerinių technologijų progresu – taigi per vertimą („sekuliarizacija, kuri nesunaikina, vyksta vertimo modusu“). Pačią „gelbstinčio vertimo“ idėją Habermasas kokią dešimtmetį kažkaip keistai viltingai puoselėjo, tai mėgindamas leistis į pokalbį su Josephu Ratzingeriu (2004), tai megzdamas dialogą su Miuncheno teologais (dialogo turinys buvo pristatytas knygoje iškalbingu pavadinimu „Suvokimas to, ko stinga“, *Ein Bewusstsein von dem, was fehlt. Eine Diskussion mit Jürgen Habermas*, hrsg. v. Michael Reder, Josef Schmidt, Suhrkamp, 2008). Panašu, kad iš to turėjo rasti nauja komunikacijos forma, kuri pirmiausia padėtų spręsti ar bent suvaldyti bioetikos problemas. Bet netruko paaiškėti, kad nelabai kas teišeina. Friedricho Schleiermacherio žodžiais tariant, „apsišvietusiesiems, kurie religijos nekenčia“, nesiseka produktyviai kalbėtis su tais visuomenės nariais, kurie dar palaiko religinę sąmonę ir yra jos palaikomi. Ir atvirkščiai.

Galima sakyti, kad šio negatyvaus rezultato pozityvumas yra pagrindinė tema Europos socialinio fondo lėšomis LMT finansuoto projekto „Postsekuliarus būvis“, kurį 2018–2022 metais vykdė VU mokslininkų grupė. Mat pasirodė, kad minėtas negatyvumas yra prasmingas tuo, kad per jį pasimatė pamatinės šiuolaikinės situacijos struktūros, kurias galima susieti su Rudolfo Otto šventybės samprata ir kurių pagrindą galima pakankamai tiksliai įvardinti pasitelkiant Maxo Weberio dar 1909 m. rašytame laiške Ferdinandui Tönniesui pavartotą frazę „religinis nemuzikalumas“ (į tai savo 2001 m. kalboje referuoja ir Habermasas).

Reikia sutikti, kad į religiją naujai atsigręžęs Habermasas stengiasi tęsti Frankfurto mokyklos „anti-instrumentalizmą“, pabrėždamas, kad socialine tikrove negalima manipuliuoti taip, kaip tai daro inžinieriai. Čia reikalinga ne manipuliacija, o komunikacija.

Habermasas pripažįsta, kad atsiradus galimybei manipuliuoti žmogaus genomu, paaiškėjo, jog sekuliari etika nepajėgia šios galimybės įvertinti. Jis tikisi, kad čia gali padėti komunikacija su religingais modernios (ar postmodernios) visuomenės nariais. Vis dėlto tokios komunikacijos galimybę jis sieja su religinių turinių „vertimu“ į sekuliarią kalbą, o tai jau galima laikyti ne tik *fair play* principo pažeidimu, bet ir tam tikru paslėptu manipuliacijos variantu.

Todėl galbūt verta įsiklausyti į tai, kad siūlo Martinas Heideggeris, pripažindamas, kad „būties užmarštis“ negali būti įveikta vienokiomis ar kitokiomis filosofinėmis pastangomis, nes būtį valdo jos pačios „likimas“ (*Seinsgeschick*). Tad jokia manipuliacija čia neįmanoma. Galima sakyti, kad visas „vėlyvojo Heideggerio“ mąstymas yra paieška laikysenos, kuri būtų adekvati situacijoje, kai tampa aišku, jog, paprastai tariant, įvyko kažkas negera, ir kad nėra aišku, kaip turime šioje situacijoje elgtis ir ką privalome daryti. Anot Heideggerio, adekvati laikysena yra tokia, kurią jis įvardina iš Mokytojo Eckharto pasiskolintu žodžiu *Gelassenheit*, kurio lietuvišku atitikmeniu galima būtų laikyti žodį „romumas“. Tai laikysena, kurią aprašyti galima tik pasitelkiant paradoksaliai skambančią formulotę – „pasyvus aktyvumas“ arba „aktyvus pasyvumas“. Heideggeris pripažįsta, šventybė gali pasirodyti tik būties horizonte, o tai reiškia, kad „būties užmarštis“ neatsiejama nuo šiuolaikinio pasaulio sekuliarumo, tad *postsekuliari* laikysena yra ne kas kita, kaip šios būklės aiškus įsisąmoninimas sykiu *romiai* priimant ją kaip paslaptį ir prasmingą neišvengiamybę.

Vienas principinių postsekuliarus būvio bruožų yra stygius sąsajos tarp to, ką mes aptinkame grynojo mąstymo srityje, ir to, kas vyksta gyvenime. Atsižvelgiant būtent į šį stygių verta paklausti apie Holokaustą, kuris ir analizuojamas šiame Nerijaus Šepečio tekste. Tekstas iš pradžių buvo sumanytas kaip vienas iš kolektyvinės monografijos *Postsekuliarus būvis* skyrių, tačiau berašant jį paaiškėjo, kad tema reikalauja žymiai išsamesnio pristatymo, tad galiausiai išėjo savarankiška knyga. Kai bandome suprasti Holokaustą kaip konkretų istorinį įvykių mazgą, neišvengiamai iškyla moralinio vertinimo klausimas. Tačiau, kaip savo laiku yra pastebėjusi jau Hannah Arendt, vienareikšmiškai atsakyti į šį klausimą neįmanoma. Neįmanoma ne dėl to, kad čia būtų galimas tiek pozity-

vus, tiek negatyvus vertinimas. Ši neįmanomybė kyla iš minėto postsekuliariam būviui būdingo neapibrėžtumo.

Tokį neapibrėžtumą atpažįstame, pavyzdžiui, keldami klausimą apie nacių ideologijos santykį su Galutinio sprendimo priėmimu ir bandymu įgyvendinti, arba apie paties nacionalsocializmo kaip „pilietinės religijos“ statusą. Prisiminime, kad Pijus XI savo 1937 m. enciklikoje Vokietijos vyskupams su „deginančiu rūpesčiu“ atkreipia dėmesį į tą patį dalyką, kurio taip pageidavo Habermasas, vertimą, tik jį kvalifikuoja anaip tol ne kaip gelbstintį, o veikiau kaip „iškreipiantį ir klastojantį“, „mėginantį praturtinti savo netikėjimo žodyną krikščioniškojo lobbyo sąskaita“ (*Mit brennender Sorge*, 29).

Šiuo požiūriu verta atkreipti ypatingą dėmesį į tai, ką Adolfo Eichmanno teismo Jeruzalėje metu išgyveno Arendt. Ką ji suprato, kai jai paaiškėjo, kad šiame žmoguje glūdintis blogis yra banalus, kad Eichmannas nėra (o ir nebuvo) toks monstras, blogio įsikūnijimas, kaip ji galvojo iki tol? Atrodytų, tai turėjo sukelti palengvėjimą. Tačiau panašu, kad vietoj palengvėjimo čia radosi antrinis diskomfortas: blogiausia yra tada, kai turime reikalą su blogiu, kuris nėra absoliutus.

Ir žydų naikinimas, Holokaustas čia įgyja dar skausmingesnę neapibrėžtumo pobūdį. Eichmanno nesugebėjimas mąstyti, kalbėti remiasi jo visišku atitrūkimu nuo bet kokios tikrovės, nebesugebėjimu ką nors patirti. Pavyzdžių čia gali būti daug, bet pakaks apsiriboti vienu, gal žinomiausiu, Wansee konferencija, kur buvęs priimtas Galutinis sprendimas. Kas motyvavo ir kas pirmiausia rūpėjo čia susirinkusiems, pasak Eichmanno, „visiems Trečiojo Reicho popiežiams“, kai jie galiausiai nusprendė išžudyti Europos žydus? Juk jei priimamas toks radikalus, radikaliausias įmanomas sprendimas, tai ir motyvas turi būti atitinkamai rimtas, o kas gi yra motyvas, jei ne pamatinis rūpestis? Bet nematome nieko panašaus: išvis jokių motyvų, išskyrus susirūpinimą savo pačių vidujybe, savijauta, jokio buvusios ar galimos tikrovės patyrimo. Absoliutus tikro rūpesčio stygius ir atitinkamas sprendimas, tarsi tarp kitko patraukti į šalį, į niekur milijonus žmonių, kurių egzistavimas trikdo vidinę savijautą, kuri gi radosi dėl to, kad vis mėginta kažką daryti, spręsti gyvenimo atitikimo ideologijai problemas. „O juk visada buvo galimybė nedaryti nieko“, kaip laiške Gershomui Scholemui rašė Arendt.

Toks tas postsekuliarus būvis ir tokie jo pavidalai.

Tomas Sodeika, 2022 spalio 25